

हिमसंस्कृतवार्ताः

दैनिक ई-संस्कृतवार्तापत्रम्

himsanskritvartah
e-Sanskritnewspaper

नवा प्रेरणा नवोत्साहः

हिमाचलप्रदेशस्य संस्कृतशिक्षकाणां नूतनः प्रकल्पः

1

24.02.2024 शनिवासरः वि.सं. २०८० माघशुक्ल पूर्णिमा फाल्गुण १२ प्रविष्टांशः

Website- www.himsanskritam.com Email-himsanskrit@gmail.com

■ पृष्ठ-4 ■ वर्ष-3 ■ अङ्क-123

रेणुका-जलबन्धः-
रेणुका-जलबन्धस्य
भूमिं कन्दरां च
निरीक्षयितुं वैज्ञानिकाः
आगताः

हिन्दवी स्वराज्य
रचयिता
छत्रपति शिवाजी राजे
(भोसले)

शब्दस्य स्वरूपविषये
पुनः एषः विचारः
क्रियते- शब्दः नित्यः
उत् कार्यः (अनित्यः)
इति।

प्रमुखाः वार्ताः

कश्मीर-उत्पत्यकायां
उपराज्यपालेन
पर्वतीय-समुदायस्य
षष्ठ्योत्तरैकशतं यावत्
सदस्यानां प्रतिनिधिभिः
सह चर्चा कृता

कश्मीर-उत्पत्यकायां उपराज्यपालेन मनोजसिन्हा वर्येण श्रीनगर-स्थितस्य राजभवने कश्मीर-सम्भागात् पर्वतीय-समुदायस्य षष्ठ्योत्तरैकशतं यावत् सदस्यानां प्रतिनिधिभिः सह चर्चा कृता। अस्मिन् अवसरे श्रीसिन्हा वर्येण उक्तं यत् प्रधानमन्त्रिणः नरेन्द्रमोदिनः नेतृत्वे सर्वकारः आदिवासी-समुदायान् शक्तिकरणाय प्रतिबद्धः अस्ति। तेनोक्तं यत् इदं केन्द्रशासित प्रदेशस्य जनजातीय जनसंख्यायाः कृते प्रगतेः, समृद्धः, स्थिरतायाश्च कृते नवयुगः वर्तते। कश्मीरसम्भागस्य विभिन्न क्षेत्राणां समुदायस्य सदस्यैः जम्मू-कश्मीर पहाडी-पदारी-कोली- गड्डा ब्राह्मणान् च अनुसूचित जनजातीय-सूच्यां सम्मेलितुं प्रधानमन्त्रिणः आभारं प्रकटितवन्तः। चर्चावधौ विभिन्न क्षेत्राणां प्रमुखपहाडीनेतारः समुदायस्य-वृद्धाः युवानः च उपस्थिताः आसन्।

संयुक्त राष्ट्र-संघः अधुनापि
औपनिवेशिक-युगस्य एक
संघटनस्य प्रतिबिम्बो विद्यते-
डॉ. एस. जयशंकरः

विदेश मन्त्रिणा डॉ. एस. जयशंकरेण नव-दिल्ल्यां आयोजितस्य रायसिना संवादे प्रावोचत् यत् संयुक्त राष्ट्र-संघः अधुनापि औपनिवेशिक-युगस्य एकसंघटनस्य प्रतिबिम्बो विद्यते। अतः परिवर्तनस्य आवश्यकता वर्तते। नवदिल्ल्यां रायसिना-संवादे डॉ. एस. जयशंकरेण प्रोक्तं यत् संयुक्तराष्ट्रसंघस्य परिवर्तनार्थं मेक्सिको-प्रारूपं, लीक्टेन्टीन-एल-नवषष्टिः प्रारूपं च प्रस्तूयन्ते। सः उक्तवान् यत् संयुक्तराष्ट्र-संघस्य सदस्यानां मतानुसारं मध्यमार्गन्वेषणस्य आवश्यकता वर्तते। विदेशमन्त्रिणा उक्तं यत् जी-7 इत्यारभ्यः जी-20 पर्यन्तं निर्माणं विगत दशकस्य महति परिवर्तनम् अस्ति।

विद्युत्वाहनानां चार्जिंग
इत्यस्य कृते पृथक्
विद्युत्संयोजनं प्राप्तुं
शक्नुवन्ति उपभोक्ताः

उपभोक्ताः सम्प्रति स्वीय विद्युत्वाहनानां चार्जिंग इत्यस्य कृते पृथक् विद्युत्संयोजनं प्राप्तुं शक्नुवन्ति। संशोधितविद्युत् (उपभोक्ताणां अधिकारः) नियमानुसारं नूतनविद्युत्संयोजनं प्राप्तुं समयावधिः न्यूनीकृतास्ति। नूतननियमानुसारं महानगरेषु सप्तदिनात् त्रीणि दिनानि, अन्येषु नगरपालिकाक्षेत्रेषु पञ्चदशदिनात् सप्तदिनानि, ग्रामीणक्षेत्रेषु च त्रिंशत्दिनात् पञ्चदशदिनानि यावत् समयसीमायां न्यूनीकरणं जातम् अस्ति। केन्द्रीयविद्युत् ऊर्जामन्त्रिणा आरके सिंहेन उक्तं यत् संशोधितनियमैः उपभोक्ताणां शक्तीकरणं भविष्यति अपिच नूतनविद्युत्संयोजनानां प्राप्तेः समयसीमायां न्यूनतायाति।

अस्माकं ज्ञान-विज्ञान-अध्यात्मादिनां
सर्वाङ्गीणे विकासे संस्कृतभाषायाः
महत्वपूर्ण योगदानम्- प्रधानमन्त्री

पुरस्कार वितरण समारोह
23 फरवरी 2024
स्वतंत्रता भवन
काशी हिन्दू विश्वविद्यालय, वाराणसी

हिमसंस्कृतवार्ताः। प्रधानमन्त्रिणा नरेन्द्रमोदिना उक्तं यत् आगामिपञ्चवर्षेषु देशः विकासस्य आदर्शः भविष्यति, एषा मोदी-प्रतिश्रुतिः। बनारसहिन्दुविश्वविद्यालये संसदसंस्कृतप्रतियोगितायाः पुरस्कार वितरणसमारोहं सम्बोधयता मोदिना उक्तं यत् काशी सम्प्रति रिक्तविकासस्य आदर्शरूपेण दृश्यते। प्रधानमन्त्रिणा उक्तं यत्, भारतस्य समृद्धिरिक्तानां प्रतिध्वनिः सम्पूर्ण विश्वे श्रूयते। प्रधानमन्त्रिणा उक्तं यत्, काशी केवलं आस्थायाः केन्द्रं न अपितु भारतस्य शाश्वतचेतनायाः जीवन्तं केन्द्रम् अस्ति। सः अवदत् यत् विश्वे भारतस्य प्राचीनप्रतिष्ठा केवलं आर्थिकाधारितानासीत् अपितु एतस्य पृष्ठे सांस्कृतिक-आध्यात्मिक-सामाजिक-समृद्धिः अपि अस्ति। श्रीमोदिना उक्तं यत्, नूतनकाशी नूतनभारतस्य प्रेरणारूपेण उद्भूतास्ति। तेनोक्तं यत् आस्थायाः केन्द्र सामाजिकराष्ट्रीयसंकल्पानां ऊर्जाकेन्द्रं कथं भवितुम् अर्हति इति। श्रीमोदिना विश्वासं प्रकटितं यत् भारतस्य युवानः सम्पूर्ण विश्वे भारतीयज्ञानपरम्परायाः, संस्कृतेः च ध्वजवाहकाः भविष्यन्ति।

भारतं यदि विचारः तर्हि संस्कृतं
तस्य मुख्याभिव्यक्तिः अस्ति

प्रधानमन्त्रिणा उक्तं यत्, अस्माकं ज्ञान-विज्ञान-अध्यात्मादिनां च विकासे सर्वासु भाषासु महत्योगदानं संस्कृतभाषायाः अस्ति श्री मोदिना प्रोदीरितं यत्, भारतं यदि विचारः तर्हि संस्कृतं तस्य मुख्याभिव्यक्तिः अस्ति। भारतं यदि यात्राऽति चेत् संस्कृतम् अत्येतिहासस्य मुख्याध्यायः अस्ति। भारतं विविधतायां एकतायाः भूमिः अस्ति। संस्कृतं तस्य उत्पत्तिस्थलम् अस्ति। श्रीमोदिना

उक्तं यत् एकः कालः आसीत्। यदा संस्कृतमेव खगोलशास्त्रे, गणिते, चिकित्साशास्त्रे, साहित्ये, संगीते, कलासु च शोधकार्याणां मुख्यभाषा आसीत्। एतेषु विषयेषु भारतं स्वपरिचयं प्राप्तवान् इति सः अवदत्।

काशीयांकाज्यां च वेदानां
परायणम् 'एक भारत श्रेष्ठ
भारत' इत्यस्यैव स्वराः सन्ति

तेन उक्तं यत् काशीयांकाज्यां च वेदानां परायणम् 'एक भारत श्रेष्ठ भारत' इत्यस्यैव स्वराः सन्ति। अस्मिन् अवसरे श्रीमोदीना काशीसंसदज्ञानप्रतियोगितायाः, काशीसंसदफोटोग्राफी इति प्रतियोगितायाः, काशीसंसदसंस्कृतप्रतियोगितायाश्च विजेतून् पुरस्कारम् अपि प्रदत्तम्। प्रधानमन्त्रिणा बीएचयू-समीपस्थे सीरगोवर्धनपुरे संतगुरुरविदासजन्मस्थलीमन्दिरे पुजार्चनापि कृता। श्री मोदिना संतरविदासस्य नूतनप्रतिमायाः अनावरणं कृत्वा संतरविदासजनमस्थल्याः समीपे विकासकार्याणां उद्घाटनं शिलान्यासः विहितम्। प्रधानमन्त्री संतगुरोः रविदासस्य सप्त चत्वारिंशदधिक षट् शततमे जन्मदिवसस्योपलक्ष्ये एकस्मिन् सामाजिककार्यक्रमे अपि भागं गृहीतवान्। प्रधानमन्त्रिणा संतसमाजसुधारकस्य च गाडगे बाबा इत्यस्य जन्मदिवसस्यापि उल्लेखं कृत्वा अपि च वंचितानाम् निर्धनानाम् उत्थाने तस्य योगदानं प्रकाशितम्। प्रधानमन्त्रिणा मोदी इत्यनेन उल्लिखितं यत् बाबा साहेब अम्बेडकरः गाडगेबाबा इत्यस्य कार्याणां प्रशंसकः आसीत्।

सुभाषितम्

नास्ति मातृसमा छाया
नास्ति मातृसमा गतिः।
नास्ति मातृसमं त्राणं
नास्ति मातृसमा प्रपा।।

भावार्थ- माता के समान कोई छाया नहीं, कोई आश्रय नहीं होता। माता के समान कोई सुरक्षा नहीं और माता के समान कोई जीवनदाता नहीं।

प्रतीकसाठ्ये मुम्बई

सूचना- हिमसंस्कृतवार्ताः दैनिकपत्रे
व्याकरणात्मक-अशुद्धिनां कृते
सम्बद्धाः पत्रकाराः लेखकाश्च
उत्तरदायिनः भविष्यन्ति

कार्यालयः
हिमसंस्कृतम् प्रकाशनम्
जसवां कोटला तहसीलपरिसरस्य सम्मुखे
कस्बा कोटला, जिला कांगड़ा हि.प्र.
पत्रव्यवहारसङ्केतः - १७७१११

रेणुका-जलबन्धः- रेणुका-जलबन्धस्य भूमिं कन्दरां च निरीक्षयितुं वैज्ञानिकाः आगताः

तत्स्थलं गत्वा जलबन्धस्थलसहितं कन्दरास्थलस्य भूमिः परीक्षिता। वैज्ञानिकाः कन्दरासहितस्य जलबन्धस्थलात् गृहीतस्य मृदायाः प्रायः १०० प्रतिरूपाणां परीक्षणं कृतवन्तः। अन्वेषणकाले जलबन्धस्य, कन्दरायाः च निर्माणार्थं उपयुक्ता भूमिः ज्ञाता अस्ति। भारतीयभूवैज्ञानिकसर्वेक्षणस्य (जीएसआई), केन्द्रीयजलआ-योगस्य, हिमाचलप्रदेशविद्युत्निगमस्य च दलं शीघ्रमेव केन्द्राय भूमिप्रतिवेदनं प्रस्तौति, येन तस्य निर्माणस्य पूर्णबजटं शीघ्रमेव प्रदत्तं भवेत्। रेणुकाजीजलबन्धपरियोजनायाः व्ययः प्रायः ७००० कोटिरूप्यकाणां भवति इति अनुमानितम् अस्ति। एतावता केन्द्रात् हिमाचलप्रदेशविद्युत्निगमाय (HPPCL) प्रायः १९०० कोटिरूप्यकाणि मुक्तानि सन्ति। रेणुकाजीजलबन्धपरियोजनाया हिमाचलं ४० मेगावाट् विद्युत् प्राप्स्यति।

हिमसंस्कृतवार्ता- सिरमौरम्।
हिमाचलसहितस्य चतुर्णां राज्यानां कृते महत्त्वपूर्णायाः रेणुकाजीजलबन्धपरियोजनायाः निर्माणस्य आशाः वर्धयितुं आरब्धाः सन्ति। गुरुवासरे त्रयाणां उच्चसंस्थानां वैज्ञानिकानां १८ सदस्यीयदलेन

अखिलभारतीय- चिकित्साविज्ञानसंस्थाने बिलासपुरे विकिरण- कर्कट- विज्ञानसेवाः आरब्धाः, तरलचिकित्सा आक्सीजनसंयन्त्रम् अपि कार्यरतम्

स्थापितानि सन्ति, अनेन तरलचिकित्सा आक्सीजनसंयन्त्रम् अपि (लिक्विड मेडिकल आक्सीजन प्लाण्ट) अपि आरब्धम् अस्ति, यस्मिन् ७५० शय्याः आक्सीजनस्य सुविधां प्राप्स्यन्ति। अस्य उद्घाटनं भाजपादलस्य राष्ट्रीयध्यक्षः अकरोत्। अस्मिन्नवसरे केन्द्रीयस्वास्थ्यमंत्री मनसुख मण्डाविया, केन्द्रीयसूचना- एवं- प्रसारणमंत्री अनुरागठाकुरः, अखिलभारतीय- चिकित्साविज्ञान- संस्थानस्य कार्यकारीनिदेशकः डॉ. वीरसिंहः नेगी, उपनिदेशकः लेफ्टिनेंट कर्नलः हरिहरण, भाजपादलस्य प्रदेशध्यक्षः डॉ राजीवबिंदलः, पूर्वमुख्यमंत्री जयरामठाकुरः, पूर्वसांसदः सुरेश चंदेलः, भाजपादलस्य जिलाध्यक्षः स्वतन्त्र सांख्यायनः आदयः अपि उपस्थिताः आसन्।

हिमसंस्कृतवार्ता- बिलासपुरम्।
अखिलभारतीयचिकित्साविज्ञानसंस्थाने बिलासपुरे विकिरणकर्कटविज्ञानसेवा शुक्रवासरात् आरब्धा। अत्र प्रायः ३८ कोटिरूप्यकाणां आधुनिकयन्त्राणि

अनुरागठाकुरः- अधुना ऊनातः हरिद्वारपर्यन्तं प्रत्यक्षं रेलयानस्य सुविधा

अधुना वयं प्रसन्नाः स्मः यत् रेलमन्त्री ऊना- हिमाचल- सहारनपुर- रेलयानस्य विस्तारस्य अनुमोदनं कृतवान्। इदानीं ऊनातः हरिद्वारपर्यन्तं एतद् रेलयानं प्रचलति। अनेन यात्रिकाणां कृते परिवहनसुविधाः भविष्यति। असौ उक्तवान् यत् प्रधानमंत्री देशस्य चतुर्थं वंदेभारतेरेलयानं हिमाचलं प्रति उपहाररूपेण दत्तवान्। तस्य उद्घाटनार्थं मोदी स्वयं ऊनानगरम् आगतः। भारतस्य आधुनिकतमं रेलयानं अधुना हिमाचले केवलं भाजपा-कारणात् एव प्रचलति। हिमाचलप्रदेशे २०२३-२४ वित्तवर्षस्य कृते रेलमार्गविस्तारार्थं १८३८ कोटिरूप्यकाणां अनुमोदनं कृतम्। रणनीतिकदृष्ट्या महत्त्वपूर्णायाः भानुपल्ली- बिलासपुर- बेरी- रेलमार्गस्य कृते १००० कोटिरूप्यकाणां, चण्डीगढ-बद्वी-रेलमार्गस्य कृते ४५० कोटिरूप्यकाणां, नङ्गल- तलवाड़ा- रेलमार्गस्य कृते ४५२ कोटिरूप्यकाणां च बजटे अनुमोदनं कृतम् अस्ति। रेलमार्गविस्तारार्थं १८३८ कोटिरूप्यकाणां एतद् अनुमोदनं यूपीए- शासनकाले २००९-२०१४ वर्षस्य अपेक्षया १७ गुणाधिकम् अस्ति। सम्प्रति राज्ये १९५५६ कोटिरूप्यकाणां २५८ कि. मी. चतुर्षु परियोजनासु कार्यं प्रचलति।

हिमसंस्कृतवार्ता- कार्यालयीयः प्रतिनिधिः।
केन्द्रीयसूचनाप्रसारणमंत्री तथा युवाक्रीडामन्त्री अनुरागसिंहठाकुरः शुक्रवासरे उक्तवान् यत् ऊनाहिमाचलतः सहारनपुरपर्यन्तं रेलयानम् अधुना हरिद्वारपर्यन्तं गमिष्यति। अनुरागठाकुरः एतस्य निर्णयाय प्रधानमंत्रिणः नरेन्द्रमोदिनः, केन्द्रीयरेलमंत्रिणः अश्विनीवैष्णवस्य आभारं प्रकटितवान्। एतेन क्षेत्रस्य जनेभ्यः महान् लाभः भविष्यति, तीर्थयात्रायाः वृद्धिः भविष्यति इति सः अवदत्। अनुरागठाकुरः उक्तवान् यत् हरिद्वारम् प्रमुखं धार्मिकस्थलम् अस्ति, हिमाचलतः बहुसंख्याकाः जनाः तीर्थयात्रायै हरिद्वारं गच्छन्ति। रेलमन्त्री अश्वनीवैष्णवं स्वयमेव मिलित्वा एतां सुविधां आरभ्य अनुरोधं कृतवान् इति उक्तवान्।

हिमाचलप्रदेशस्य राजधान्यां शिमलायां सुसम्पन्ना सेवारतानां संस्कृतशिक्षकाणां पञ्चदिवसीया प्रशिक्षणकार्यशाला

हिमसंस्कृतवार्ताः, कामेश्वरशर्मा। हिमाचलप्रदेशस्य सर्वकारेण शिक्षाक्षेत्रे गुणवताम् आनेतुं बहवः प्रयासाः क्रियन्ते। तदर्थं हिमाचलप्रदेशस्य विविधेषु जनपदेषु शिक्षकाणां प्रशिक्षणकार्यशालाः क्रियन्ते। अस्मिन् क्रमे हिमाचलप्रदेशस्य राजधान्याः जिलाप्रशिक्षणसंस्थाने श्यामलाघाटः इत्यत्र संस्कृतशिक्षकाणां प्रशिक्षणकार्यशालायाः आयोजनम् १९-०२-२०२४ तः २३-०२-२०२४ पर्यन्तम् अभवत्। गतदिने एव कार्यशालेयं सम्पन्नायत्र जिलाप्रशिक्षणसंस्थानस्य प्रधानाचार्यः श्रीमान् जयदेव नेगीवर्यः एवं जिलाशिक्षणप्रशिक्षणसमन्वयकः श्रीमान् कृष्ण गाजटावर्यः तथाश्च संस्थानस्य अन्ये प्राध्यापकाः समुपस्थिताः आसन्। अस्यां पञ्चदिवसीया कार्यशालायां शिक्षकैः शिक्षणाधिगमस्य विधिनां प्रविधिनाञ्च विषये, राष्ट्रीयशिक्षानीतिः २०२०, भाषिकतत्वानां विषये, मुल्याङ्कनस्य विषये एवञ्च भाषाशिक्षणस्य संसाधनानां विषये प्रशिक्षणं प्राप्तम्। कार्यशालायां डॉ. प्रेमप्रकाशशर्मा, डॉ. मदनमोहनशर्मा, कामेश्वरशर्मा, गुलशनशर्मा च स्रोतव्यक्तिरूपेण समुपस्थिताः आसन्। ध्यातव्यं वर्तते यत् कार्यशालायामस्यां शिक्षणप्रशिक्षणकार्यं संस्कृतमाध्यमेन एव अभवत्।

चिन्तपूर्णो विधानसभायाः कृते ५६ लक्षरूप्यकाणां अनुमोदनं कृतम् ३२ कोटिरूप्यकैः भविष्यति मार्गाणां विस्तारः

हिमसंस्कृतवार्ता- कार्यालयीयः प्रतिनिधिः। हमीरपुरस्य सांसदः, केन्द्रीयमन्त्री च अनुरागठाकुरः चिन्तपूर्णो विधानसभाक्षेत्रस्य विभिन्नपञ्चायतेषु विकासात्मककार्याणां कृते ५६ लक्षरूप्यकाणां अनुमोदनं कृतवान्। एतदतिरिक्तं प्रधानमन्त्रि- ग्रामसङ्कयोजनायाः तृतीयचरणस्य ३२ कोटिरूप्यकाणि स्वीकृतानि सन्ति। चिन्तपूर्णो भाजपापण्डलस्य अध्यक्ष रविन्द्र द्विवेदी इत्यनेन उक्तं यत् चिन्तपूर्णो इत्यस्य विभिन्नमार्गाणां विस्तारः ३२ कोटिरूप्यकाणां राशिद्वारा भविष्यति।

एतेषु स्थानेषु मार्गनिर्माणं भविष्यति
अस्मिन् चुरुडुतः हम्बोलीमार्गेण धुसाडामार्गस्य निर्माणं भविष्यति। एतदतिरिक्तं भलोण आईटीआईतः भिण्डलापर्यन्तं, ग्रामपंचायत-टकरारा चौकतः बडुही सेतुपर्यन्तं मार्गस्य निर्माणं भविष्यति। नगरपंचायतस्य अम्बस्य गुरुरविदासमन्दिरतः आठवां भूत्वा ल्यूमिनस-उद्योगपर्यन्तं एकस्य मार्गस्य निर्माणं क्रियते।

अमृतकालरेलस्थानकस्य कृते २२ कोटिरूप्यकाणाम् अनुमोदनम्

अमृतकालरेलस्थानकस्य नवीनीकरणाय अपि २२ कोटिरूप्यकाणि स्वीकृतानि सन्ति, यस्य कार्यं पूर्णतया प्रचलति। एतस्य अतिरिक्तं ग्रामपञ्चायतधर्मसालमहन्तायां पटियालबस्तीयां सामुदायिकभवनार्थं द्विलक्षरूप्यकाणि स्वीकृतानि सन्ति। ग्रामपंचायत भैरा समीपस्थे पंचायतगृहस्य सामुदायिकभवनाय द्विलक्षरूप्यकाणि स्वीकृतानि।

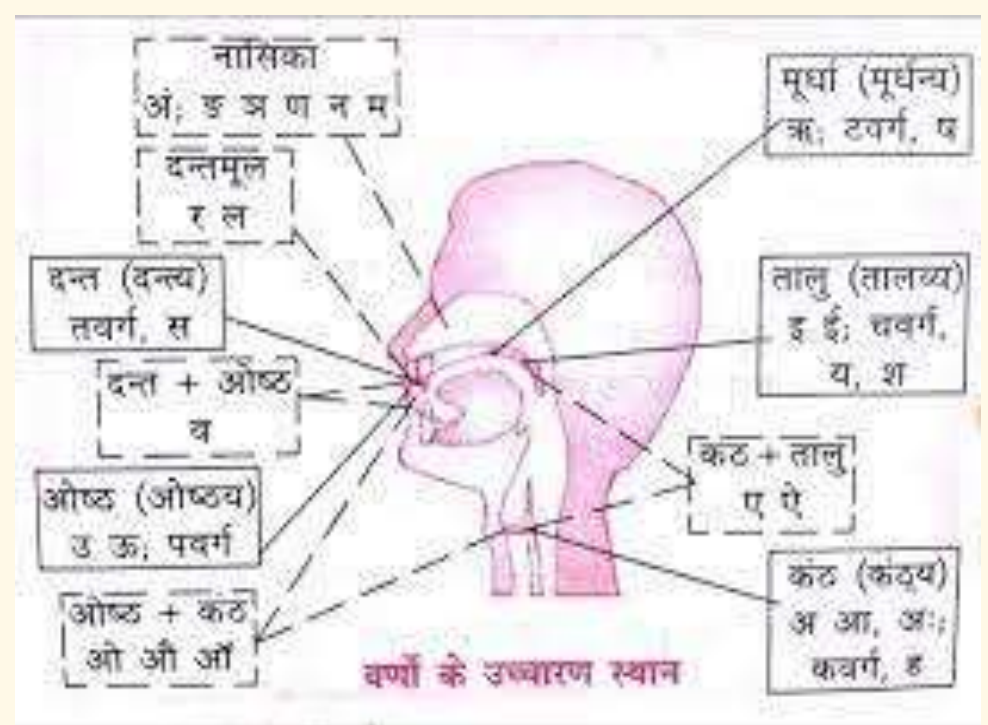
नवदिल्ली: अन्ताराष्ट्रियमातृभाषादिवसमुपलक्ष्य सत्यवती महाविद्यालये समनुष्ठिता सप्तभाषीया कविगोष्ठी

हिमसंस्कृतवार्ता:। सत्यवती महाविद्यालयस्य मैथिली भोजपुरी अकादम्याश्च संयुक्ततत्त्वावधाने अन्ताराष्ट्रियमातृभाषादिवसमुपलक्ष्य 22-02-2024 दिनाङ्के महाविद्यालयस्य सभागारे एका विशाला सप्तभाषीया कविगोष्ठी छात्राभिप्रेरण-कार्यक्रमश्च आयोजिते, यत्र सप्तभाषाणां कविभिः निजरचनापाठद्वारा श्रोतारो मन्त्रमुग्धीकृताः । कार्यक्रमेऽस्मिन् मुख्यातिथित्वेन उपस्थितः इन्दिरगान्धिराष्ट्रियकलाकेन्द्रस्य सदस्यसचिवः प्रसिद्धः मनीषी सच्चिदानन्दजोशीवर्यः "राष्ट्रनिर्माणे नूतनशिक्षानीतौ च मातृभाषाणां महत्ता" इति विषये नैजं ज्ञानगम्भीरं व्याख्यानं प्रास्तौत्। अनेन प्रोदितं यत् साहित्यमेव आदर्शसमाजस्य आधारशिला वर्तते। विशिष्टातिथित्वेन वक्तृत्वेन चोपस्थिता दिल्ली हिन्दीसाहित्यसम्मेलनस्य अध्यक्ष, आध्यात्मग्रन्थ-लेखिका च श्रीमती इन्दिरा मोहनवर्या विविधैः उदाहरणैः जीवने स्वस्यविकासाय मातृभाषायाः महत्त्वं प्रत्यपादयत्। सत्यवती महाविद्यालयस्य अध्यक्षः प्रख्यातः संस्कृतविद्वान् आचार्यः दयाशङ्कर तिवारी अपि स्वागत-भाषणपुरस्सरं सर्वान् छात्रान् अधिकाधिकं सम्भाषणसमये मातृभाषाप्रयोगार्थं प्रैरयत्। अस्मिन् अवसरे हिन्दीभाषीयः कविः प्रोफेसर हरीश अरोडा हिन्दी कवितां प्रस्तूय सर्वान् व्यमोहयत्।

समवाप्तसाहित्याकादेमीयुवपुरस्कारः संस्कृतकविः डॉ. युवराजः भट्टराई भक्तिपरां, समसामयिकी, शृङ्गारविषयिणी च कवितात्रयी प्रस्तूय सर्वान् श्रोतृजनान् विमुग्धीकृतवान्। वरिष्ठा कवयित्री, बहुभाषाकोविदा, हिन्दीमराठीभाषायोः परमविदुषी च डॉ. कीर्तिकालेवर्या मराठी-भाषायां हिन्दी भाषायां राजस्थानीभाषायां च निजरचनाः प्रस्तुतवती। कविः दिनेश शर्मा हरियाणवीभाषायां मातृभाषायाः महत्त्वं सुन्दररीत्या चित्रितवान्। पञ्जाबीभाषायाः कवयित्री जसविन्दर कौरबिन्दा महोदया मार्मिकी कवितां श्रावितवती। लोकप्रियः भोजपुरीभाषीयः कविः विनयकुमारशुक्लः "विनम्रः" निजकविताभिः सर्वान् उपस्थितान् जनान् विमोहितवान्। मैथिलीकवयित्री आभाझा महोदया शृङ्गारकवितां प्रस्तूय श्रोतृजनानां भूरिप्रशंसाः समार्जयत्। कार्यक्रमस्य सफलसञ्चालनं सत्यवती महाविद्यालयस्य हिन्दीविषयस्य प्राध्यापिका प्रोफेसर रचना विमलवर्या समभालयत्। कार्यक्रमस्य अध्यक्षता महाविद्यालयस्यैव प्राचार्यया प्रो. अञ्जुसेठमहोदयया विहिता। अस्मिन् अवसरे कविभ्यः अङ्गवस्त्रं प्रदाय सम्माननम् अपि कृतम्। अस्मिन् कार्यक्रमे महाविद्यालयस्य पारेशतं विद्यार्थिनः उपस्थिताः अवर्तन्त।

वर्णो उच्चारणस्थानानि

१. अ-कु-ह-विसर्जनीयानां कण्ठः।
-अकार, कवर्ग (क, ख, ग, घ, ङ), हकर, विसर्जनीय च उच्चारणस्थानं "गर्ध" इति।
२. इ-चु-य-शानां तालु।
-इकार, चवर्ग (च, छ, ज, झ, ञ), शाकार च "तालु" इति उच्चारणस्थानं भवति।
३. ऋ-टु-र-षाणां मूर्धा।
-ऋकार, टवर्ग (ट, ठ, ड, ढ, ण), रेफ, शकार च स्वस्य "मूर्धा" उच्चारणस्थानं भवति।
४. लृ-तु-ल-सानां दन्ताः।
-लृकार, तवर्ग (त, थ, द, ध, न), लकार तथा सकर, उनके उच्चारण स्थान "दन्त"।
५. उ-पु-उपध्मानीयानाम् ओष्ठौ।
-उकार, पवर्ग (प, फ, ब, भ, म) उपध्मण्यः च, तेषां उच्चारणस्थानं "ओष्ठ" इति।

६. ज-म-ड-ण-नानां नासिका च।
-जकार-मकार-डकार-णकार-नकार। तेषां उच्चारणस्थानम् "नासिका" इति।
७. ऐद्वैतौः कण्ठ-तालु।
-ए और ऐ उच्चारणस्थानं "गुत-तालु" इति।
८. ओद्वैतौः कण्ठोष्ठम्।
-ओ च औ उच्चारणस्थानं "कण्ठोष्ठम्" इति।
९. ' व ' कारस्य दन्तोष्ठम्।
-वकारस्य उच्चारणस्थानं "दन्त-ओष्ठ" इति।
१०. जिहामूलीयस्य जिहामूलम्।
-जिहामूलीयस्य उच्चारणस्थानं " जिहामूल " इति।
११. अनुस्वारस्य नासिका।
-अनुस्वारस्य उच्चारणस्थानं " नासिका " इति।
१२. क, ख इति क-खाभ्यां प्राग् अर्ध-विसर्गसदृशो जिहामूलीयः।
-क, ख पूर्व अर्ध विसर्ग सदृश " जिहामूलीय उच्यन्ते।
१३. प, फ इति प-फाभ्यां प्राग् अर्ध-विसर्ग-सदृश उपध्मानीयः।
-प, फ अग्रे पूर्व अर्ध विसर्ग सदृश " उपध्मानीय " उच्यते।
१४. अं, अः इति अच् परौ अनुस्वार-विसर्गः।
-अनुस्वार च विसर्गः " अच् " परे भवति।
जैसे — अं, अः। मूलतः उच्चारणस्थानम् ८ सन्ति! पाणिनी शिक्षा अनुसारेण!

हिमसंस्कृतवार्ता: - कुणाल कौशिकः

हिन्दवी स्वराज्य रचयिता छत्रपति शिवाजी राजे (भोसले)

शिवाजी महाराजस्य व्यक्तिगत विवरणम्

पूर्ण नाम – शिवाजी राजे भोसले
उपनाम – छत्रपति शिवाजी महाराज
जन्म – 19 फरवरी 1630, शिवनेरी दुर्गः, महाराष्ट्र
मृत्यु – 3 अप्रैल 1680, महाराष्ट्रम्
पिता – शाहजी भोसले
माता – जीजाबाई
विवाहः- साईबाई निम्बलकर इत्यनेन सह, लालमहल, पुणे इत्यत्र १४ मे १६४० तमे वर्षे अभवत्।

शिवाजी महाराजस्य जीवनचरित्रम्

अस्माकं देशः वीरशासकानां राजानां च पृष्ठभूमिः अभवत्। एतादृशाः महान् शासकाः अस्मिन् पृथिव्यां जाताः ये स्वसामर्थ्यकौशलस्य आधारेण इतिहासे स्वर्णाक्षरैः स्वनामानि लिखितवन्तः। एतादृशः एकः महान् योद्धा रणनीतिज्ञः च आसीत्- छत्रपति शिवाजी महाराजः। शिवाजी महाराजः एव भारते मराठासाम्राज्यस्य आधारं स्थापितवान्।

छत्रपति शिवाजी बहुवर्षेभ्यः मुगलैः सह युद्धं कृतवान् आसीत्। १६७४ तमे वर्षे महाराष्ट्रस्य रायगडनगरे शिवाजीमहाराजस्य राज्याभिषेकः अभवत्, ततः परं तस्मै छत्रपति इति उपाधिः प्राप्ता। तस्य पूर्णनाम शिवाजी राजे भोसले आसीत्, तस्य छत्रपति इति उपाधिः प्राप्ता। शिवाजी महाराजः स्वसेनायाः, सुसंगठितप्रशासनिक-एककानां च साहाय्येन कुशलं प्रगतिशीलं च प्रशासनं प्रदत्तवान् आसीत्।

शिवाजीमहाराजः भारतीयसमाजस्य प्राचीनहिन्दूराजनैतिकप्रथां स्वीकृत्य मराठी संस्कृतं च राजानां भाषाशैली कृतवान्। शिवाजी महाराजः स्वस्य शासनकाले अतीव सामर्थ्यशाली चतुरः राजा आसीत्। शिवाजीमहाराजस्य जीवनात् पाठं गृहीत्वा जनाः भारतस्य स्वातन्त्र्यार्थं स्वरक्तम् अपि पातयन्ति स्म।

भारतस्य वीरपुत्रेषु अन्यतमस्य श्रीमच्छत्रपतिशिवाजीमहाराजस्य विषये सर्वे जानन्ति। अनेके जनाः तं हिन्दूहृदयसम्राट् इति वदन्ति, केचन जनाः मराठागौरवम् इति वदन्ति, यदा तु सः भारतीयगणराज्यस्य महान् नायकः आसीत्। केचन जनाः मन्यन्ते यत् शिवाजी इत्यस्य जन्मतिथिः आङ्ग्लपञ्चाङ्गस्य आधारेण निर्णीता अस्ति। अस्मिन् विषये किमपि भेदः न भवितुमर्हति यतोहि तिथयः आङ्ग्लपञ्चाङ्गानुसारं विचार्यते तथा च तिथिः भारतीयपञ्चाङ्गानुसारं भवति, यत् सर्वदा युक्तं भवति। अस्य कारणं यत् तिथ्यानुसारेण अधिकांशग्रहाः च जन्मदिने वा मृत्योः वा नक्षत्राणि जन्ममरणसमये एव भवन्ति। तेषु एव ग्रहेषु नक्षत्रेषु च व्यक्तिविशेषं प्रति कृतस्य दानस्य पूर्णफलं प्राप्नोति। छत्रपति शिवाजी इत्यस्य जन्मतिथिः आङ्ग्लपञ्चाङ्गानुसारं १९ फरवरी १६३० तमे वर्षे अस्ति। पञ्चाङ्गस्य अनुसारं वीरशिवाजी इत्यस्य जन्म वैशाखमासस्य शुक्लपक्षस्य द्वितीयतृतीय-तिथियोः मध्ये १५५१ तमे वर्षे शाकसंवत्सरे इति मन्यते।

sudha_sathaye@yahoo.com

मुजफ्फरपुरनगरे गुप्तसूचनाया आधारेण सशस्त्रं गृहीतः अपराधिः

हिमसंस्कृतवार्ता: - कुणाल कौशिकः , मोतिहारी। मुजफ्फरपुरपुलिसदलेन गुप्तसूचनायाः आधारेण अनेकप्रकरणानाम् वांछितापराधिः सशस्त्रसहितं गृहीतः। उपविभागीयपुलिसपदाधिकारिणी सरैया कुमारचन्दनः कर्जापुलिसक्षेत्रे केचन अपराधिनः उपविष्टाः इति गुप्तसूचना प्राप्ता, तदनन्तरं करजापुलिसस्थानकेन जिलासूचना एककेन च संयुक्तरूपेण कार्यप्रक्रिया कृत्वा अन्वेषणं कृतम्। आक्रमणस्य स्थितिं प्राप्तमात्रेण अपराधिनः पलायनं कर्तुं आरब्धवन्तः। पुलिसबलस्य साहाय्येन एकः अपराधिः गृहीतः।

गृहीतः अपराधिः साहेबगंजथानाक्षेत्रस्य आकाशकुमारः इति ज्ञातः अस्ति। गृहीतेन अपराधिना देशनिर्मितं भुशुण्डिका स्मैकस्य अनेकानि पुटकानि च प्राप्तानि। यदा अभियुक्तेन पुलिस-स्थाने प्रश्नोत्तरं कृतम् तदा तस्य अनेकेषु प्रकरणेषु संलग्नता प्रकाशं प्राप्ता।

शब्दानित्यानित्यत्वविचारः

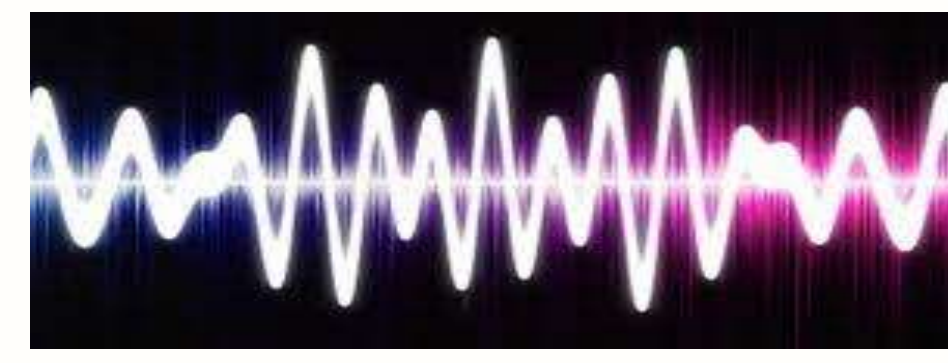
■ शब्दस्य स्वरूपविषये पुनः एषः विचारः क्रियते- शब्दः नित्यः उत कार्यः (अनित्यः) इति। सङ्ग्रहनामके स्वीये ग्रन्थे व्याडिना एषः विचारः प्रस्तुतः। तत्र द्वयोरपि पक्षयोः गुणदोषाः चर्चिताः अन्ते च शब्दः नित्यः भवतु उत कार्यः शब्दानुशासनं करणीयमेव इति निर्णीतम्। तथापि पतञ्जलिः पाणिनेरभिमतं शब्दानित्यत्वसिद्धान्तं समर्थयति। तदर्थं सः कात्यायनस्य 'सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे लोकतोर्यप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियमः लौकिकवैदिकेषु' इति वार्तिकम् उपस्थापयति। अनादिलोकव्यवहारतः शब्दः, तस्यार्थः, शब्दार्थयोः सम्बन्धश्च सिद्धः (नित्यः) इति ज्ञायते। लोकप्रसिद्धार्थेन शब्दे प्रयुज्यमाने अनेन व्याकरणशास्त्रेण धर्मप्रापकः नियमः क्रियते। इति वार्तिकार्थः। वार्तिकोक्तः सिद्धशब्दः नित्यपर्यायः यतः कूटस्थेषु (अविनाशिषु) अविचालिषु (अविपरिणामिषु) भावेषु सिद्धशब्दः प्रयुज्यते यथा सिद्धा घौः, सिद्धः आकाशः, सिद्धा पृथिवी। तथापि एषः एव शब्दः कार्यवस्तुष्वपि अनित्येषु प्रयुज्यते यथा सिद्धः सूपः, ओदनः, यवागूः इत्यादिः तर्हि अत्र सः नित्यपर्यायः इति कथं ज्ञायते? तस्य कारणानि चतुर्विधानि- १) सङ्ग्रहग्रन्थे व्याडिना एषः शब्दः कार्यशब्दस्य प्रतिद्वन्द्विरूपेण उपयोजितः अस्ति। सङ्ग्रहवार्तिकयोः उभयोः विवेचनविषयः समानः अतः समानतन्त्रत्वात् सिद्धशब्दः अत्रापि नित्यस्य पर्यायरूपेणैव योजितः इति निश्चितम्। २) अपरं च लोके एकपदेनैव अवधारणा भवति। यथा अब्भक्षः वायुभक्षः इत्युक्ते आपः एव वायुरेव वा भक्षयतीति अर्थस्य प्रतीतिः। तथैव सिद्धशब्दस्योपादानात् सिद्धः एव न साध्यः इति निश्चयनं भवति। ३) अथवा शब्दस्य एकावयवे उक्ते पूर्णशब्दस्य बोधो लोके दृश्यते यथा देवदत्तः सत्यभामा एतयोः स्थाने केवलं दत्तः, भामा एतयोः प्रयोगेणापि पूर्णशब्दस्य भानं भवति तथैव अत्र पूर्वपदलोपः द्रष्टव्यः अत्यन्तसिद्धः सिद्धः इति। ४) 'व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणम्' इति परिभाषा। यदि कुत्रापि शास्त्रार्थविषये सन्देहः जायते तत्र व्याख्यानादेव तस्य अर्थः अवगन्तव्यः। केवलं सन्देहः उत्पन्नः एतेनैव शास्त्रे लिखितं लक्षणं (सूत्रं) निरर्थकं न भवति। अतः व्याख्याने व्याडिपतञ्जली नित्यार्थे सिद्धशब्दं कथयतः तर्हि सः अर्थः एव अभ्युपगन्तव्यः। तथापि पुनः अत्र संशयो भवति यत् सुलभस्य नित्यशब्दस्य संशयरहितस्य मुक्तकण्ठेन उच्चारणं विहाय सन्दिह्यमाणः सिद्धशब्दः एव किमर्थम् अभ्युपगतः आचार्येण? मङ्गलार्थम् इति उत्तरम्। उक्तं च 'मङ्गलादीनि हि शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषाणि च भवन्ति आयुष्मत्पुरुषाणि अध्येतारश्च सिद्धार्थाः यथा स्युः।' येषां शास्त्राणामादौ मङ्गलं क्रियते तानि शास्त्राणि लोके विस्तारं यान्ति तेषामध्येतारः विजयिनः धर्मप्रापणात् आयुष्मन्तः च भवन्ति, तेषामध्ययनरूपः अर्थः सिद्धः भवति इत्यर्थः। अतः येन मङ्गलार्थः नित्यार्थः च प्राप्यते तादृशं सिद्धशब्दमेव मङ्गलप्रयोजनः आचार्यः प्रयुङ्क्ते। तथापि अयं नित्यशब्दोऽपि विविधार्थः। सः कूटस्थेषु अविचालिषु भावेषु एव वर्तते इति न। आभीक्ष्ण्यार्थेऽपि वर्तते यथा नित्यप्रजल्पितः नित्यप्रहसितः इत्यादिषु शब्देषु। तर्हि पुनश्च 'व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिः...' इति परिभाषामेवाश्रित्य नित्यशब्दस्य कूटस्थादिः अर्थः अभ्युपेतव्यः। एवं स्थिते 'सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे' एतस्य अंशस्यार्थः 'सिद्धे शब्दे अर्थे सम्बन्धे' एवं करणीयः। शब्दः च अर्थः च सम्बन्धः च एतेषां समाहारः शब्दार्थसम्बन्धम् इति समाहारद्वन्द्वः। तस्य शब्दार्थसम्बन्धे इति सप्तमी अत्र भावलक्षणी बोध्या। 'द्वन्द्वदादौ द्वन्द्वान्ते वा श्रूयमाणं पदं द्वन्द्वस्य प्रत्येकं पदेन अभिसम्बध्यते' एतेन नियमेन सिद्धे इति पदस्य 'सिद्धे शब्दे सिद्धे अर्थे, सिद्धे सम्बन्धे' एवम् अन्वयः भवति। अधुना पुनः प्रश्नः उदेति- केचन शब्दः कार्यः (अनित्यः) इति वदन्ति। तर्हि 'सिद्धे शब्दे' इत्यत्र शब्दस्य नित्यत्वं कथम् अभ्युपगन्तव्यम्? कार्यपक्षेऽपि शब्दस्य प्रवाहनित्यता स्वीकृता अस्ति सैव उपात्ता अत्र तर्हि न विरोधः। पुनश्च वैयाकरणा शब्दस्य जातिः (आकृतिः) व्यक्तिः (द्रव्यम्) एवं द्विविधम् अर्थं स्वीकुर्वन्ति। तयोः जातिः नित्या व्यक्तिः अनित्या। तर्हि कम् अर्थम् अधिकृत्य 'सिद्धे अर्थे' इति विग्रहः कृतः इति प्रश्नः। जातिरूपम् अर्थमेव स्वीकृत्य कृतः इति उपादेयम्।

तर्हि द्रव्यरूपस्य अर्थस्य का गतिः?

द्रव्यपक्षे 'सिद्धे शब्दे अर्थसम्बन्धे' एवं विग्रहः भवतु यतः अर्थवतः शब्दस्य अर्थेन नित्यसम्बन्धः अस्ति एव। तथापि अनित्यद्रव्यरूपेण अर्थेन शब्दस्य सम्बन्धः नित्यः कथं भवितुं शक्नुयात्? यद्यपि द्रव्यं नाशशीलं तथापि शब्दस्य द्रव्यरूपार्थेन सह सम्बन्धः तादात्म्यरूपः येन द्रव्ये नष्टेपि बुद्धौ नष्टद्रव्यस्य भाविद्रव्यस्य च बोधः न नश्यति। तथापि पतञ्जलिः वदति 'सिद्धे शब्दे अर्थे सम्बन्धे' एवमेव विग्रहः तिष्ठतु यतः द्रव्यमपि नित्यमेव। यथा मृदा एव पिण्डः, घटः, कुण्डिका इत्यादीनि वस्तूनि क्रियन्ते। तेषु आकृतिः रूपान्तरिता भवति मृद्द्रव्यं तु नित्यमेव अविकारितया तिष्ठति। सुवर्णात् पिण्डः, रुचकम्, कटकः, कुण्डलम्, स्वस्तिकम् इत्यादीनि क्रियन्ते तत्र सुवर्णद्रव्यं समानमेव आकृतिर्भिन्ना।

तर्हि आकृतिरनित्या वा यतः तस्याः नाशः दृग्गोचरः भवति?

वदामः आकृतिरपि न तथा। एकत्र तस्याः नाशः अनुद्भूतता वा दृश्यते तथापि द्रव्यान्तरे तु सा उपतिष्ठति एव। एकत्र नाशं गता इत्यतः न सर्वत्र तथैव भवति अनित्यता त्रिविधा- संसर्गानित्यता, परिणामानित्यता तथा च प्रध्वंसानित्यता। जपाकुसुमसान्निध्यात् स्फटिकः रक्तवर्णः दृश्यते। तस्य यत् स्फटिकरूपं तत् कुसुमसंसर्गात् परिवर्तितम् एषा संसर्गानित्यता। बदरीफलं श्यामवर्णं पक्वतां गतं लोहितं जायते। एषा परिणामानित्यता। प्रध्वंसानित्यता तु सर्वात्मना नाशः। कूटस्थं (एकस्मिन्नेव रूपेण स्थितं) अविचालि (स्वरूपात् अविचलितम्) अनपाय- अनुपजन- अनुत्पत्ति- अवृद्धि- अनव्यययुक्तं यत् तदेव नित्यम् इति पारम्परिकी कल्पना। अत्र कूटस्थशब्देन संसर्गानित्यता, अविचालिशब्देन परिणामानित्यता तथा च अवशिष्टपदैः प्रध्वंसानित्यता निषिध्यते। अपरं च वार्ष्ण्यणिः आचार्यः निरुक्ते जायते अस्ति वर्धते, विपरिणामते, अपक्षीयते नश्यति एवं षड्विकारान् प्रोक्तवान्। भाष्योक्तनित्यलक्षणेन एतेषां षण्णामपि निरोधः भवति। अनुत्पत्तिशब्देन जायते तथा अस्ति इत्यनयोः निषेधः, अवृद्धिशब्देन वर्धते इत्यस्य अनुपजनशब्देन विपरिणामते इत्यस्य अनपायशब्देन अपक्षयस्य अनव्ययशब्देन च नश्यति इत्यस्य निषेधो भवति। तथापि एतावती एव नित्यत्वस्य व्याख्या नास्ति। यत् नष्टमपि तत्त्वरूपेण भावरूपेण वा अवशिष्यते तदपि नित्यम्। आकृतिनाशेपि तस्याः अर्थबोधः बुद्धौ तिष्ठति। एवं शशशृङ्गादयः यद्यपि न जगति विद्यन्ते तथापि तेषां कल्पनाः बुद्धौ तिष्ठन्त्येव। अतः प्रकृतिरपि नित्या। एवम् आकृतिः द्रव्यम् उभयमपि नित्यम्। अतः 'सिद्धे शब्दे अर्थे सम्बन्धे' इति विग्रहः युज्यते।

श्री अभिजित् तोडकरः
सुभाषितशिक्षणप्रमुखः संस्कृतभारती,
पश्चिममहाराष्ट्रप्रान्तः।

संस्कृतिप्रवाहकं संस्कृतं विराजताम्

प्रो.विजयकुमारः
मेनन् कुलपतिः महर्षिपाणिनिसंस्कृतवैदिक विश्वविद्यालयः उज्जयिनी, मध्यप्रदेशः।

नमस्ते, यदि प्रत्येकं संस्कृतच्छात्रः संस्कृतमातुः सेवार्थं स्वल्पं चेदपि महत्वभूतं समयत्यागं करोति तर्हि द्वित्रेषु वर्षेषु एव वयं महती सिद्धिं प्राप्तुं शक्नुयाम। संस्कृतसम्भाषणमाध्यमेन राष्ट्रोन्नयनस्य मार्गः एषः कण्टकाकीर्णः एव। परन्तु साहसमनोभाववतां कार्यकर्तृणां कृते तु एषः आनन्दपर्वतः। अद्य संस्कृतमाता बहूनाम् अग्रेसराणां प्रतीक्षायाम् अस्ति। व्यक्तिविकासः राष्ट्रवैभवम् इत्येतद्द्वयमपि साधयितुं योग्ये एतस्मिन् महामार्गे किं भवानपि महासाधनां चिकीर्षति? मित्राणि, अस्मिन् काले एतस्मिन् विषये गौरवेण चिन्तनम् अस्माभिः करणीयम्। कविवाक्यं स्मरामः।

"भाषिता च वागियं भाषिता भवेद् ध्रुवम्
भाष्यमाणतां समेत्य राजतां पुनश्चिरम्।
भरतभूमिभूषणं सर्ववाग्बिभूषणम्
संस्कृतिप्रवाहकं संस्कृतं विराजताम् ॥"
जयतु संस्कृतं जयतु भारतम्।

॥ महाभारतकथा ॥

“युद्धस्य पञ्चदशतमः दिवसः द्रोणाचार्यस्य वधः”

कौरवाः गतरात्रौ घटोक्चकृताक्रमणे अतिक्रुद्धाः आसन्। येन कारणेन द्रोणाचार्यः अपि अतीव क्रुद्धः आसीत्। तेन च पाण्डवसैनिकान् हत्वा युधिष्ठिरस्य रक्षणं कुर्वन्तौ द्रुपद-विराटौ उभौ एव हतौ। द्रोणाचार्यस्य रूपमिदं दृष्ट्वा कृष्णोऽपि चिन्तितः अभवत्। पाण्डवानां विजयाय द्रोणाचार्यस्य मृत्युः आवश्यकः अस्ति इति सः मन्यते स्म। सः अर्जुनं आचार्यस्य कृते अश्वत्थामा इत्यस्य निधनम् अभवत् इति वार्ताम् दातुम् अवदत्। परन्तु अर्जुनः तादृशं असत्यं वक्तुं न स्वीकृतवान्। श्रीकृष्णः अर्जुनं अवदत् यत् हे अर्जुन! शृणु, “अवन्तिराजस्य गजस्य नाम अपि अश्वत्थामा एव अस्ति, यः अधुना एव भीमेन हतः अस्ति। कृष्णः रथं युधिष्ठिरं प्रति नीत्वा अवदत् यत् यदि द्रोणाचार्यः अश्वत्थामा इत्यस्य मृत्युविषये प्रक्षयति तर्हि भवन्तः आम् इति वक्तव्यम्। यतोहि इदानीमेव भीमेन अश्वत्थामा नामधेयः गजः हतोऽस्ति। “अश्वत्थामा हतः” “अश्वत्थामा हतः” इति एतादृशः समाचारः क्षणेन एव प्रसृतः। सर्वतः कोलाहलः अभवत्। चिन्तातुरेण द्रोणाचार्येण अस्मिन्नेव विषये युधिष्ठिरः पृष्ठः। यः अवदत्- “आम्। परन्तु नरो न कुञ्जर मृतः।” “नर” इति उक्तमात्रेण कृष्णः उच्चैः शङ्खं फूटकृतवान्, अतः द्रोणाचार्यः “नरः,.....” इती अग्रे वचनं श्रोतुं न शक्नोत्। शोकाकुलः द्रोणः शस्त्राणि क्षिप्य ध्यानमग्नं भूत्वा नेत्रे निमील्य रथस्य पृष्ठभागे उपविष्टः। अथ द्रुपदपुत्रधृष्टद्युम्नः द्रोणाचार्यस्य शिरः खड्गेन अछिनत्। द्रोणाचार्यस्य मृत्योः कारणात् कौरवेषु आक्रोशः अभवत्। अश्वत्थमा च क्रुद्धः भूत्वा घोरं युद्धं कृतवान्, यस्य पुरतः अर्जुनं विहाय अन्यः कोऽपि स्थातुं न शक्तवान्। सायंकालः आसीत्, अतः युद्धं स्थगितम्।